

С.В.Кульчицький*

ГОЛОД 1932 р. В ЗАТІНКУ ГОЛОДОМОРУ-33

У статті аналізується голод в Україні, який розпочався з кінця 1931 р. і тривав до середини 1932 р. Жертвами голоду стали до 150 тис. селян. На відміну від Голодомору 1933 р., викликаного конфіскацією всіх продовольчих запасів у селян, голод 1932 р. був наслідком надмірних хлібозаготівель з урожаєм 1931 р.

В українській і світовій історіографії голод 1932–1933 рр. в Україні розглядається як цілісне явище, спричинене надмірними заготівлями хліба. У цьому є певна логіка, тому що безрозмірні хлібозаготівлі справді мали своїм наслідком смерть селян від голоду і в першій половині 1932 р. (під час вилучення врожаю 1931 р.), і в першій половині 1933 р. (під час вилучення врожаю 1932 р.). Однак смертність від голоду в першій половині 1932 р. вимірювалася десятками тисяч, а в першій половині 1933 р. – мільйонами селянських життів. Об'єднання в одне ціле подій 1932 і 1933 рр. маскує цю жахливу різницю.

Автор зосереджує у статті увагу на аналізі голоду, викликаного надмірними хлібозаготівлями з урожаю 1931 р. Ця тема важлива сама по собі. Разом із тим її дослідження допоможе зрозуміти ситуацію, в якій Й.Сталін прийняв взимку 1932–1933 рр. страхітливе рішення про застосування проти українського селянства терору голодом.

Усі дослідники вважають голод 1932–1933 рр. в СРСР рукотворним і пов'язують його із суцільною колективізацією сільського господарства. Вони не помиляються, хоч у причинно-наслідковій зв'язки треба внести одне суттєве уточнення: голод спалахнув у вже колективізованому селі. Точніше було б пов'язувати його з економічною кризою, викликану форсованими темпами індустріалізації СРСР і здійсненими за 1930–1931 рр. примусовими соціально-економічними

* Кульчицький Станіслав Владиславович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст., заступник директора Інституту історії України НАНУ.

перетвореннями на селі. Ці перетворення, по-перше, істотно підірвали продуктивні сили сільського господарства. По-друге, що більш важливо, створений лише за два роки колгоспний лад одразу опинився в стані кризи.

Діючи методом проб і помилок, Кремль не відразу вийшов на такі параметри перетворень, які забезпечували хоча б мінімальне врахування інтересів безпосередніх виробників у сільському господарстві. Типовим прикладом є намір комунізувати селянство, який мало не розв'язав на початку 1930 р. нову громадянську війну. Головними, однак, були інші причини. Їх лише дві: по-перше, невміння Кремля своєчасно абсорбувати новий сегмент радянської економіки з десятками мільйонів виробників; по-друге, прагнення негайно і в максимально великих обсягах вилучити і використати за межами сільського господарства вироблений у ньому продукт. Розглянемо обидві причини в названій послідовності.

Націоналізація в 1918–1920 рр. галузей виробництва поклала початок існуванню планової економіки, яка могла функціонувати лише за командами ззовні. Коли сталінська держава загнала у колгоспну клітку десятки мільйонів селян, на селі виник лад, адекватний уже існуючій директивній економіці. Цей лад міг функціонувати, як і «командні висоти» економіки, тільки за директивами ззовні. Коли директиви через які-небудь причини не доходили до села або виявлялися неякісними, колгоспний лад потрапляв у стан кризи.

Якщо Й.Сталін не розумів цієї закономірності раніше, то він її зрозумів на початку 1933 р. Коли голод у СРСР став фактом, він виступив на січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) із доповіддю «Про роботу на селі». Партійні керівники вищого рангу почули від нього слово «голод», але у специфічному контексті: «Поки на селі переважає одноосібний господар, партія могла обмежувати своє втручання в справу розвитку сільського господарства окремими актами допомоги, поради або попередження. Тоді одноосібник повинен був сам дбати про сівбу, про збирання і взагалі про всі процеси сільськогосподарської праці, якщо він не хотів залишитися без хліба і стати жертвою голоду. Із переходом на колективне господарство справа істотно змінилася»¹.

Справді, суцільна колективізація вилучила селян із економіки, яка розвивалася природним шляхом, на основі ринкових регуляторів. Колгоспний лад був складовою частиною ізольованої від ринку командної економіки. У такому вигляді він не міг обійтися без керівництва зверху. Проблема управління сільським господарством набула першорядного значення. Якщо якість управлінських рішень була низькою, якщо ці рішення через різні причини не доходили до кожного окремо взятого колгоспу, то у «судинах» колгоспного ладу, побудованого на відчуженні безпосередніх виробників від засобів виробництва, негайно виникали «тромби».

Держава знайшла сили, щоб загнати селян в артілі, але не спромоглася у перші роки існування колгоспного ладу налагодити системне господарювання. Самих колгоспників стан справ у громадському господарстві мало турбував. Вони бачили, що їхня праця на колгоспних полях не компенсується державою. Тому їхні трудові зусилля зосереджувалися на тому, що вони встигли відвоювати у держави в 1930 р. – присадибній ділянці. Тут вони працювали з ентузіазмом. Присадибна ділянка хоч якоюсь мірою рятувала їх від голоду.

Комуністичне будівництво здійснювалося терористичними засобами, які пробуджували в людській натурі найбільш темні інстинкти. Але навіть сталінська «державно-комуна», яка управляла за допомогою протиставлення людей за соціальними та національними ознаками, мусила виконувати звичайні функції держави по забезпеченню громадського порядку. Та якраз 1930–1931 рр., коли в СРСР здійснювалася суцільна колективізація, сільська місцевість в Україні виявилася майже цілком відірваною від управлінських центрів. Саме ця обставина відіграла вагомую роль у тому, що становище в сільському господар-

стві УСРР у 1931–1932 рр. виявилось істотно гіршим, ніж у будь-якому іншому регіоні.

Перша пореволюційна адміністративно-територіальна реформа відбулася у 1923 р. Тоді волості були укрупнені в райони, а повіти – в округи. При підготовці реформи існувала тенденція остаточно покінчити з дореволюційним поділом, тобто ліквідувати губернії. Однак цьому перешкодив Х.Раковський, який справедливо вважав, що розширення об'єктів управління до чотирьох десятків округів надто ускладнить роботу центральних партійних і радянських органів. Наступники Х.Раковського все-таки погодились на ліквідацію губерній, і з 1925 р. в республіці встановилася триступенева структура управління (центр–округ–район).

Здійснення суцільної колективізації перетворювало сільський район у найбільш відповідальну ланку адміністративного управління. Ця ланка потребувала зміцнення, передусім у кадровому відношенні. Улітку 1930 р., коли відбувся XVI з'їзд ВКП(б), Й.Сталін запропонував скасувати округи і за рахунок окружних працівників, які звільнялися, посилити районні організації.

У Російській Федерації, де поряд з округами існували області, перехід на триступеневу структуру дійсно дозволяв зміцнити кадрами райони, наблизити партійний і радянський апарат до колгоспів. У національних республіках, де областей не створили, прийняте по доповіді Сталіна рішення XVI з'їзду ВКП(б) про ліквідацію округів означало перехід на двоступеневу структуру управління (центр–район). Це рішення було виправданим для невеликих за територією й населенням республік, але не для України. У виступі на з'їзді голова уряду УСРР В.Чубар спробував вилучити Україну з-під дії вже прийнятого рішення. «У нас 580 районів, – говорив він. – Управляти такою кількістю після ліквідації округів неможливо. Ми повинні укрупнити райони, дещо відсуваючи районні центри від села. Відсування на ходу, у процесі сільськогосподарських кампаній мені здається неможливим без зриву роботи. Тому неправильно, що ми повинні негайно ліквідувати округи»².

Однак компартійно-радянське керівництво УСРР було змушене виконати рішення XVI з'їзду ВКП(б) буквально і негайно, тобто укрупнити райони і ліквідувати округи. Починаючи з вересня 1930 р., територія республіки була поділена на 503 адміністративні одиниці, керовані з Харкова: Молдавську АСРР, 18 міст центрального підпорядкування і 484 сільські райони.

Районна ланка управління від реформи дійсно виграла. Проте керувати сільськими районами зі столиці республіки виявилось абсолютно неможливим. Так-сяк справляючись із чотирма десятками округів, Харків не міг справитися з півтисячею об'єктів управління. У центральних відомствах стали виникати специфічні управлінські структури по групах районів, які здебільшого відповідали ліквідованим округам. Штати центральних установ стали стрімко збільшуватися. Та це не зарадило справі, а тільки призвело до ще більшої дезорганізації. В.Чубар змушений був визнати, що уряд іноді використовував інформаційну мережу органів державної безпеки, щоб розібратися у стані справ на місцях: «Коли ми отримали сигнали про велике простоювання тракторів, то провели по лінії ДПУ перепис їх стану. Туди не всі райони увійшли, бо навіть через ДПУ не докопаєшся до кожного району – що там робиться»³.

У лютому 1932 р. керівники України країни дістали згоду Кремля на утворення п'яти областей, які за територією майже удвоє перевищували колишні губернії, – Харківської, Київської, Одеської, Дніпропетровської та Вінницької. У районах Донбасу Харків вважав за потрібне зберегти безпосереднє керівництво центральних установ. Лише 2 липня 1932 р. була утворена Донецька область у складі 17 адміністративно-територіальних одиниць, підпорядкованих центру, а

також 13 районів Харківської та 5 районів Дніпропетровської областей. 15 жовтня цього ж року була утворена Чернігівська область із 29 районів Київської і 7 районів Харківської областей.

Навіть після того, як центральні органи скинули із себе тягар сільських районів, безладдя в управлінні тривало, тому що обласній ланці потрібний був певний час для налагодження роботи. Характеризуючи стан справ, голова ВУЦВК Г.Петровський розповідав на лютневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У: «Про елементарні речі, які треба було повідомити в ЦК або в інший радянський орган, тижнями і цілими місяцями ми не могли дізнатися в районі. Наші організовані області далеко не справно працюють. Минулого року в поїзді по Донецькій області я бачив, як обласні організації не охопили ще район стосовно керівництва, не налагодили цю справу так, щоб село відчуло керівну роль партії»⁴.

Разом із колгоспним ладом народилося й директивне управління колгоспами, при якому той, хто давав настанову, не брав на себе економічної відповідальності за наслідки. «Керівна роль партії» на ділі трансформувалася у суперечливе, часто некомпетентне, але за всіх умов диктаторське втручання у виробничу діяльність. Господарства зарегламентовувалися численними постановами, планами і нормативами. Ілюстрацією такого висновку можуть бути слова С.Косіора: «Дуже небагато колгоспів наважуються виправити іноді вже зовсім безглузді вказівки якого-небудь нашого планівного органу»⁵. Отже, нерідко розгاردіш в адміністративно-територіальному поділі ставав не недоліком, а перевагою, тому що перешкоджав тиражуванню «безглуздох вказівок». Самі колгоспи не могли ігнорувати вказівки, не наражаючись на звинувачення у шкідництві, саботажі, контрреволюційності.

Народження колгоспного ладу поставило проблему організаційно-господарського стану колгоспів. У січні 1931 р. в Москві була скликана Всесоюзна нарада з організації праці в колгоспах. Вона рекомендувала правлінням колгоспів встановлювати відрядну оцінку кожної одиниці роботи в трудовнях. Головною умовою застосування індивідуальної і групової відрядності називалося правильне нормування сільськогосподарських робіт. Рекомендації наради лягли в основу постанови VI з'їзду рад СРСР «Про колгоспне будівництво» (березень 1931 р.). З'їзд оголосив трудовень єдиною мірою кількісних і якісних результатів роботи у громадському господарстві й зобов'язав керівників колгоспів забезпечити повсюдне запровадження відрядності⁶.

У теорії вималюувалася досить логічна система оплати праці, але вона не спрацьовувала. Перш за все виявилася тенденція до нарощування управлінських структур і відповідно – витрат на їх утримання за рахунок невеликого доходу від громадського господарства. Вивчаючи стан організації праці в колгоспах, Наркомзем УСРР зробив такий узагальнюючий висновок: «Часто при високих нормах виробітку на польових роботах та неправильних розцінках ті, хто працював у полі, виробляли набагато менше трудовнів, ніж обслуговуючий персонал»⁷. По-друге, незважаючи на оптимістичні дані про запровадження відрядної оплати праці, які фігурують у статистичних довідниках, у більшості колгоспів панували знеосібка і зрівнялівка. ДПУ УСРР вивчило діяльність 200 колгоспів за 1931 р. Виявилось, що у 48% колгоспів відрядна оплата праці зовсім не застосовувалася⁸. По-третє, і це найголовніше, половина колективних господарств України, за свідченням С.Косіора, у 1931 р. не видала на трудовні абсолютно нічого⁹. Отже, у половині артілей колгоспники цілий рік працювали, здобуваючи собі і своїй сім'ї жалюгідні засоби для існування тільки з невеликих присадибних ділянок. У сільській місцевості основний продукт харчування – хліб ставав величезним дефіцитом.

Й.Сталін інколи вживав запозичені з Біблії вирази. Найбільш розтиражованим пропагандистським апаратом виявився вираз «перша заповідь». Він адресувався селянам і означав, що колгосп повинен спочатку розрахуватися з державою, і лише потім розподілити між працюючими залишок виробленої продукції. Дефіцит хліба в сільській місцевості був викликаний, як це зрозуміло, державними заготівлями.

Документ про посівні площі і врожайність, на основі якого розкладався по колгоспах і визначався хлібозаготівельний план, підписувався тільки першими особами керівної ланки – секретарем райпарткому, головою райвиконкому, головою районної контрольної комісії, начальником райземвідділу і начальником райвідділу ДПУ. Щоб применшити ці дані й відповідно полегшити тягар продрозверстки, немало районних працівників мали мужність колективно йти на фальсифікацію. Слід особливо відзначити солідарність із компартійними і радянськими працівниками, яку виявляли районні керівники ДПУ – організації, яку Кремль використовував для контролю над компартійно-радянським апаратом.

Однак керівники районної ланки перебували під контролем. На Всеукраїнській нараді із розкладки хлібозаготівельного плану керівники Синельниківського району повідомили про врожайність у 26 пудів із гектара, а перевірка показала, що врожай був на рівні 50 пудів. Керівники Скадовського району доповідали про врожай у 20 пудів, а контрольний обмолот показав удвоє більшу цифру. Саботаж сміливців виходив боком сусідам, тому що республіканський план не зменшувався¹⁰.

У кінці жовтня 1931 р. відбувся пленум ЦК ВКП(б), на якому керівники партійних комітетів регіонів доповідали про хід виконання плану хлібозаготівель. Прохання деяких керівників зменшити розкладку, бо інакше не залишиться хліба колгоспникам на їжу, були проігноровані. Нарком постачання А.Мікоян повчально зауважив: «Питання не в нормах, скільки залишиться на їжу і т.п., головне в тому, щоб сказати колгоспам: «У першу чергу виконай державний план, а потім задовольняй свій план»¹¹.

23 грудня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло у присутності Г.Петровського, В.Затонського й А.Мікояна становище в УСРР із хлібозаготівлями і визнало його незадовільним: на 1 грудня республіка виконала тільки 74% встановленого плану. В.Молотову доручалося виїхати в Харків «на допомогу ЦК КП(б)У для посилення хлібозаготівель»¹².

Стан справ в Україні загострювався з кожним днем. У довідці ДПУ УСРР від 28 грудня вказувалося, що в с. Вороновка Ново-Українського району до правління артїлі прийшла група колгоспників і заявила: «Ми на роботу не підемо доти, поки не дасте хліба. Досить нас обманювати, голодними працювати не будемо». У Ново-Бродській сільраді група колгоспників (150 осіб) організовано висунула сільраді таку вимогу: «Якщо не дасте хліба, ми вас розгонимо. Змогли забрати наш хліб, мусите й нам дати». У с. Москалівка Вовчанського району група колгоспників у кількості до 60 осіб, здебільшого жінки, організовано з'явилася в сільраді і заявила: «Давайте нам хліб, ми голодуємо!»¹³

Отже, у грудні 1931 р. хлібозаготівлі в Україні вже пов'язувалися з голодом. Вони викликали голодування сільського населення і в інших зерновиробних регіонах СРСР¹⁴.

29 грудня у присутності Молотова політбюро ЦК КП(б)У розглянуло стан хлібозаготівель і прийняло відповідну постанову. На цей час встановлений план хлібозаготівель (510 млн. пудів) був виконаний на 79%. Членам політбюро ЦК пропонувалося негайно виїхати в райони республіки й організувати виконання плану впродовж січня 1932 р.¹⁵

В.Молотов залишався у Харкові до початку 1932 р., очолюючи акції на «хлібному фронті». Він керував, по суті, надзвичайною хлібозаготівельною ко-

місією, до неформального складу якої увійшли члени політбюро ЦК КП(б)У, керівники центральних відомств. В архівах відсутні документи за його підписом, в яких регламентувалися б методи вилучення хліба. Проте є звіти про дії місцевих керівників, які, згідно з його інструкціями, перетворювали січень 1932 р. в «ударний» місяць хлібозаготівель. Зупинимося на одному з них, опублікованому в багатотомному документальному збірнику «Трагедия советской деревни». Це – телеграма секретаря Зінов'євського міськкому КП(б)У Д.Міхеєнка, доставлена В.Молотову в Харків 1 січня 1932 р.

Д.Міхеєнко доповідав, що заплановані до здійснення в ударному місяці заходи ґрунтуються на постанові ЦК КП(б)У від 29 грудня і директивах тов. Молотова, поданих на зборах районного активу. У згаданій постанові ЦК детально розписувалися організація роботи в ударному місяці, завдання щодо стягнення хліба по декадах (на першу декаду) і п'ятиденках (на дві останні декади)¹⁶. Методи, за допомогою яких вилучалося зерно, у постанові не розписувалися. Те, що описувалося у телеграмі Д.Міхеєнка, треба віднести до усних вказівок голови РНК СРСР.

У телеграмі вказувалося, що кожна сільрада у сфері дій Зінов'євського комітету КП(б)У не пізніше 1 січня одержить завдання в культурах за п'ятиденками, виходячи із завдань, встановлених ЦК КП(б)У, а кожний уповноважений міськпарткому упродовж трьох годин після одержання такого завдання розподілить вказаний обсяг продукції між колгоспами. Усі уповноважені мали залишитися на селі до повного виконання річного плану. Із колгоспів, які не виконали план, упродовж трьох днів вилучався весняний посівний фонд. Уповноважені міськпарткому і секретарі партосередків повинні були очолити роботу з мобілізації «розбазареного, розкраденого в колгоспах хліба, враховуючи, що це необхідно як для виконання річного плану хлібозаготівель, так і для забезпечення посівматом весняної сівби». Уповноважені зобов'язувалися підібрати місцевий актив для здійснення такої мобілізації, тобто для обшуків. Передбачався показовий розпуск двох артілей – в Аджамці й Лозоватці «у зв'язку з виявом куркульсько-горлохвватських тенденцій і ворожого спротиву хлібозаготівлям». Уповноважені міськпарткому, секретарі колгоспних осередків і редакція газети «Соцнаступ» зобов'язувалися «організувати широку роз'яснювальну роботу навколо розпуску цих артілей»¹⁷.

В одному випадку ми маємо змогу перевірити, як були реалізовані директиви Молотова. У довідці Наркомзему СРСР, що була підготовлена в лютому 1932 р. для ЦК ВКП(б), вказано: за невиконання хлібозаготівельного плану в УСРР розпущено до 80 колгоспів. При розпуску встановлювався такий порядок, що бідняцькі господарства могли без проблем вступати до найближчої артілі, а середняцькі – тільки за умови виконання ними твердих завдань по хлібу і виплати усіх обов'язкових платежів (від такої виплати одноосібники звільнялися після вступу до колгоспу). «В результаті, – вказувалося у цій довідці, – всі середняки невідомо куди поділися». Ліквідацію колгоспів Наркомзем СРСР назвав найгіршим перекурченням лінії партії і уряду¹⁸.

В.Молотов вибивав весь наявний хліб незалежно від того, чи виконали колгоспи свої зобов'язання перед державою, чи були боржниками. Продрозкладка, однак, руйнувала державну економіку, коли руйнувала колгоспну. У Харкові це добре розуміли. У постанові ЦК КП(б)У від 28 березня 1932 р. «Про наслідки роботи колгоспів у 1931 р. та про дальші завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів» вказувалося: «У ряді районів у зв'язку із хлібозаготівлями були допущені перегини щодо найсумлінніших господарств, коли вони фактично перекивали наслідки безгосподарності погано організованих артілей»¹⁹. Тут все правдиво, крім виразу «в ряді районів», картина була однаковою всюди.

Кремль, однак, дотримувався інших пріоритетів. Й.Сталін і його оточення ставилися до колгоспного ладу лише як до засобу викачування хліба, який був потрібним для форсування темпів індустріалізації. У результаті у першій половині 1932 р. в Радянському Союзі почали проявлятися ознаки справжнього голоду як в місті, так і на селі. Епіцентром голоду, який поглинув життя десятків тисяч людей, стала Україна.

Є можливість подивитися на конкретні результати втілення в життя директив В.Молотова щодо хлібозаготівель, які згадувалися в телеграмі секретаря Зінов'євського міськкому КП(б)У Д.Міхеєнка. У квітні 1932 р. у Зінов'євський район був відряджений заступник наркома землеробства СРСР А.Гриневич з метою ознайомитися на місці з тим, як проходить сівба. У доповідній записці наркомові Я.Яковлеву він повідомляв, що район колективізований на 98%, із 1 січня його покинуло 28,3 тис. осіб, у тому числі всі кваліфіковані трактористи (усього в районі проживало до 100 тис. осіб). Ті, хто залишився, здебільшого голодують, хліб у колгоспників вичерпався вже у березні, є випадки опухання від голоду. У районі організовано кілька десятків харчувальних пунктів для дітей колгоспників. Ті, хто працює в полі, має державну допомогу у вигляді 200 г хліба щоденно, трактористи – 400 г. Запас продовольства для надання харчової допомоги населенню вичерпується у районних організаціях 5 травня. Кінське поголів'я за рік зменшилося наполовину, наявні коні вкрай виснажені, їх дальша експлуатація неможлива²⁰.

А.Гриневич майже не згадував про голодні страждання людей, його цікавили економічні показники. Але з його доповідної записки випливало, що здійснена державою зимою 1931–1932 рр. конфіскація всього вирощеного в районі хліба мала довготривалі економічні наслідки, які були вкрай несприятливі для самої держави. Економічна політика Кремля, яка підривала продуктивні сили, була недалекою, що бачили змушені голодувати колгоспники. У ті дні, коли А.Гриневич обстежував Зінов'євський район, колгоспник Давиденко (Знам'янський район) розмірковував у листі, адресованому Й.Сталіну: «Сказати б недорід, посуха, коли ж ні, урожай був гарний, і коли забирали, то казали, що Радянська влада не дасть загинути колгоспнику... У зв'язку з чим це хліба нема, чи може цей хліб відправили у посушливі райони, чи може для робочих нашого Союзу, чи роблять запас для війни, чи може одвезли за кордон та набрали тракторів, а тепер із тракторами голодними сидіть»²¹. Різниця між міркуваннями простого українського колгоспника і заступника союзного наркома землеробства полягала тільки в одному: перший думав про людей, а другий – про виробництво. Але за будь-якої організації виробництва, навіть комуністичної, людський чинник залишався вирішальним.

Через півтора місяці після доповідної записки А.Гриневича Я.Яковлев одержав подібний документ від кореспондента газети «За пищевую индустрию» Ковальова. Записка Ковальова стосувалася двох районів Вінницької області – Уманського й Бабанського. Ковальов писав, що на середину червня в Уманському районі голодує 36 сіл із 39, а в Бабанському – усі села. Під час заготівель, які тривали до кінця березня, був вилучений весь хліб, у тому числі насінневий фонд, а також концентровані корми і сіно. У квітні в райони вже довелося завозити насіння для посівної кампанії і продовольчу допомогу для тих, хто працював у полі. У районах втратили половину тяглової сили, населення поїло майже всю худобу, тому що її не було чим годувати, а потім – усіх собак. Трапилися випадки канібалізму. На вулицях Умані щоденно знаходили трупи селян, які приходили в місто в надії знайти допомогу. Опухло від голоду близько третини сільського населення. Невелика кількість картоплі, яку посадили у квітні, була викопана і з'їдена у травні. Уманському району потрібна, вказував Ковальов, продовольча допомога хоча б для того, щоб зберегти 25 тис. га озимини. Голо-

дуюче населення, не чекаючи жнив, знищить більшу частину посівів, як тільки колос почне наливатися. Журналіст додав, що обидва райони повинні бути звільнені у 1932 р. від хлібозаготівель, бо в іншому випадку «багатючі райони стануть убогими»²².

Як бачимо, у цьому опису теж підкреслювалися довготривалі наслідки здійснених за директивами В.Молотова хлібозаготівель. Через півтора місяці голод розвинувся вже настільки, що ігнорувати його наслідки стало неможливим. Звичайно, Ковальов міг навести в своїй доповідній записці тільки дані по окремих селах. Зокрема, він писав, що з Череповодів (800 дворів) виїхало 85 сімей колгоспників і 90 – одноосібників, а крім того, 152 глави сімей. На кінець травня голодною смертю в селі померло 87 осіб, щоденно вмирало по 4–6 осіб. Налічувалося 250 опухлих від голоду, із них 150 лежачих²³.

Рукотворний голод почав перевертати світогляд вихованого вже радянською владою молодого покоління. В адресованому С.Косіору листі (від 18 червня 1932 р.) 20-річного студента, комсомольця Т.Ткаченка говорилося: «Ви уявляєте, що зараз діється на Білоцерківщині, Уманщині, Київщині і т. ін. Великі площі незасіяної землі, а врожайність посіяного не більше 25–30% відносно тієї, що була в 1925–1928 рр. В колгоспах, в яких було коней 100–150, зараз тільки 40–50 та й ті такі, що падають. Людство страшенно голодає. Я просто не розумію, і коли б мені хто авторитетний доводив хоч як десь в 1927–1928 рр. про те, що при Радянській владі можуть помирати на роботі з голоду, я не повірив би і висміяв би або й зовсім нагнав би його, вважаючи ідіотом, контрреволюціонером і як завгодно»²⁴.

Бездумно виконуючи вказівки Кремля щодо хлібозаготівель, обидва апарати диктатури – компартійно-радянський і чекістський, були застукані їх потворними наслідками. Змушені реагувати на явище, співставне за масштабами з голодом 1921 р., але викликане не посухою й господарською розрухою, а економічною політикою держави, яку вони самі проводили в життя, ці люди розгубилися. Їх першою реакцією було применшення масштабів голоду і перекладання відповідальності за нього на «лівих закрутників» із низового управлінського апарату. Зокрема, С.Косіор писав Й.Сталіну 26 квітня 1932 р.: «У нас є окремі випадки і навіть окремі села голодуючі, однак це тільки результат місцевого головоцтва, перекручень, особливо щодо колгоспів. Всілякі розмови про «голод» на Україні слід категорично відкинути»²⁵.

У довідках секретно-політичного відділу ОДПУ, які склалися для ЦК ВКП(б), голод передався словосполученням «продовольчі утруднення». Щодо України у довідці за січень–березень 1932 р. було сказано так: «В ряді населених пунктів (після чого в дужках подавалися всі утворені на цей час області – С.К.) УСРР спостерігаються продутруднення і випадки голодування колгоспних сімей». Попереджаючи про неповноту даних, чекісти наводили кількісні параметри «продутруднень» – 83 випадки опухання від голоду, 6 смертей. Відносно втрат робочої худоби наводилися реальні дані – до 50%²⁶. У спецдовідці за першу половину 1932 р. чекісти характеризували голод в УСРР більш відверто. Вони нараховували продутруднення в 127 районах і на всій території Молдавської АСРР. Повідомлялося, що в цих районах є «численні факти уживання в їжу сурогатів і падлини, опухання і смерті від голоду». У деяких районах, як вказувалося, були зареєстровані випадки людодійства і самовбивств на ґрунті голоду»²⁷.

Голодувала вся Україна. Проте під час розподілу продовольчої допомоги, критично необхідної для рятування людей від смерті, ЦК КП(б)У виділив чотири області, а в них – 33 райони (у додатку до постанови політбюро ЦК від 21 червня 1932 р.)²⁸. У свою чергу, в апараті ЦК виділили 11 районів із масовою смертністю, які потребували особливої уваги (у списку, що тут наводиться, вони виділені курсивом)²⁹:

<u>I. Київська обл.</u>	<u>II. Вінницька обл.</u>
1. Бузький	1. Уманський
2. Тетіївський	2. Плисківський
3. Жашківський	3. Львівський
4. Ставищанський	4. Бабанський
5. Володарський	5. Погребищенський
6. Богуславський	6. Тростянецький
7. Лисянський	7. Оратівський
8. Звенигородський	8. Липовецький
9. Тальнівський	9. Томашпільський
10. Білоцерківський	
11. Рокитнянський	<u>IV. Харківська обл.</u>
12. Сквирський	1. Семенівський
<u>III. Дніпропетровська обл.</u>	2. Глобинський
1. Олександрійський	3. Оболонський
2. Долинський	4. Кобеляцький
3. Ново-Празький	5. Нехворощанський
4. Межівський	6. Чутівський
5. Каранський	7. Оржицький

У наведених вище доповідних записках наркому землеробства СРСР Я.Яковлеву наводилися потворно високі оцінки кількості селян, які у пошуках продовольства покинули свої оселі. Ті з них, хто добрався тільки до найближчого міста в межах України, частіше за все помирили на вулицях. В українських містах хліб можна було дістати тільки тим, хто мав продовольчі картки. Ті з селян, кому пощастило виїхати за межі республіки, могли придбати (купити чи обміняти) хліб і привезти його додому. У листуванні з Л.Кагановичем Й.Сталін 18 червня 1932 р. роздратовано зауважив: «Кілька десятків тисяч українських колгоспників все ще роз'їжджають по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами і скиглінням»³⁰.

За станом на середину липня 1932 р., як вказувалося у довідці секретно-політичного відділу ОДПУ, з окремих сільських районів України виїхало у пошуках продовольства до половини населення. 21 район, за даними чекістів, покинуло 116 тис. біженців³¹. Ця орієнтовна цифра у перерахунку на всю кількість сільських районів (484) дає майже 3 млн. біженців. Отже, не декілька десятків тисяч...

У цій же довідці повідомлялося, що біженці з України у великих кількостях осіли в ЦЧО, Ленінградській і Західній областях, Білорусії, Північно-Кавказькому краї та інших регіонах. «Вони, – підкреслювали чекісти, – діяли деморалізуючим чином на колгоспників розмовами: «Ми поїли коней і собак, вам те саме доведеться витримати. У нас був урожай непоганий, але ми раніше вас колективізувалися, і нас взяли в оборот»³².

Сталін недаремно побоювався впливу біженців на населення суміжних із голодуючою Україною регіонів. У вихованій радянською школою і пропагандою молоді виникали неприємні питання, з якими вони зверталися в партійні комітети і до редакцій популярних газет. Наприклад, житель с. Лобовка Новоскольського району (ЦЧО) Іван Литвинов звернувся у квітні 1932 р. до газети «Известия ЦИК СССР и ВЦИК» із листом такого змісту:

«По всьому нашому району кожний день цілими обозами їздять українські голодуючі селяни, колгоспники та одноосібники, за який-небудь кусень хліба вони віддають весь свій мотлох, як то: взуття, одяг і все, що є. Коли їх запитуємо, чому ви голодуєте, вони відповідають: «Урожай у нас був добрий, але Радянська влада до тих пір «заготовляла» наш хліб, до тих пір доводила свої плани і завдання до нас, поки не залишилися без фунту хліба». Коли їх запитую-

мо, а хто винний у цьому, вони відповідають: «Радянська влада, яка у нас забрала хліб до зернини, прирікаючи на голод і злидні – гірше, ніж за кріпосного права». Я сам робітник, комсомолец з 1928 р. і дивуюсь, чи може це бути, щоб Україна голодувала за доброго врожаю? У нас теж є колгоспи, а хліба вистачає, чому ж саме в ЦЧО таке становище? Я звертаю увагу «Известий» на таке явище, тому що «голодні обози» всюди, куди приїдуть, наводять паніку і поширюють ворожі настрої щодо Радянської влади»³³.

Під час хлібозаготівель 1931 р. була запроваджена заборона на перевезення приватних хлібних вантажів залізницею і водним транспортом. На ґрунтових шляхах місцеві органи влади встановлювали загородзагони з метою «попередження спекуляції хлібом». Не маючи змоги підтримати голодуюче населення, ЦК КП(б)У не став заважати людям займатися самозабезпеченням. 22 березня 1932 р. обкомам партії була відправлена телеграма з повідомленням прийнятої того дня постанови ЦК про усунення обмежень щодо перевозу окремими особами незначної кількості хліба. В областях мали бути відкликані всі загороджувальні загони³⁴.

Проте в середині травня нарком шляхів СРСР видав наказ про категоричну заборону перевезення ручним багажем продовольчих продуктів більше 10 кг (25 фунтів). Органи залізничного ДПУ на підставі наказу вже почали в деяких місцях проводити масові обшуки в поїздах і конфісковувати хліб, що перевозився понад зазначену норму. С.Косіор негайно звернувся до Й.Сталіна з опротестуванням наказу НКШ СРСР. «За теперішнього важкого становища з продовольством у ряді районів України вважаю, що такий наказ є неправильним», – писав він³⁵. Й.Сталін не заперечував, але через два місяці, коли почалася заготівля хліба нового урожаю, він звернувся з чорноморського курорту до Л.Кагановича і запропонував відновити минулорічну заборону на перевезення приватних хлібних вантажів. Л.Каганович наступного дня відповів, що Рада Праці і Оборони вже прийняла постанову про обмеження особистого провозення хліба 16 кілограмами³⁶.

Продрозкладка 1919–1920 рр. не була виконана у повному обсязі через те, що селяни не віддавали продовольчого, фуражного і насінневого зерна. Будь-які загрози з боку влади не діяли на них, тому що мова йшла про їх фізичне існування в найближчому майбутньому. Вивезти зернові фонди з колгоспів у 1930–1931 рр. для місцевої влади було значно простіше, ніж забрати останній хліб у кожного окремо взятого селянина, який провадив господарювання самостійно. Притиснуте вищими партійними інстанціями, районне начальство тиснуло, у свою чергу, на колгоспні правління, обіцяючи їм, що влада село в біді не залишить. Ці обіцянки виявилися порожніми, що викликало у сільського населення гостру реакцію.

Описуючи становище, яке склалося в Україні у листі Й.Сталіну від 26 квітня 1932 р., С.Косіор намагався виявляти оптимізм, але все-таки згадав комуністичною новомовою про головну загрозу для влади: «відсутність хліба, голод є темою, стосовно якої куркуль і його агентура розвивають бурхливу кампанію, пускаючись на всі можливі провокації». Применшуючи руйнівні наслідки хлібозаготівель, він звів їх до неочікуваного прориву по Київській області та районам колишніх Білоцерківського та Уманського округів, а потім обережно зауважив: «за розповідями товаришів, які там побували, у цих районах пригнічений, а місцями дуже гострий настрій»³⁷.

Повідомлення про «гострі настрої» стікалися до Кремля звідусіль. У листах, одержаних між 17 і 23 квітня 1932 р. ЦК КП(б)У (агітмасовий відділ ЦК направив відповідну підбірку безпосередньо Й.Сталіну) поряд зі скаргами лунали й погрози. «У селян таке враження складається, що страшно навіть говорити: коли б тільки що, так зразу повернули б гвинтівки проти. Повідомляє Вас Тарасюк Іван – учень школи ФЗО, станція Долинська. Зараз я працюю в ГПУ по

виявленню антирадянських подій»³⁸. Згадуваний раніше студент Київського рибоводного технікуму Г.Ткаченко у листі до С.Косіора від 18 червня 1932 р. закінчував свої роздуми таким висновком: «Мені здається, що наскільки партія була авторитетна все ж таки серед широких мас, зараз все менше. І тільки внесе-ть ся іскра в селянство, то спалахне всюди»³⁹.

Вагомим джерелом інформації про настрої в суспільстві були «політичні зведення» з неопублікованих листів у центральні газети. Як правило, до газет зверталися представники інтелігенції, їх дописи нерідко мали аналітичний характер. Надзвичайно інформативною виявилася підбірка листів у газету «Известия», датована 6 липня 1932 р. Жахає апокаліптичним передчуттям Голодомору кореспонденція без підпису з Москви: «Голод на Україні – це результат невмілої нашої політики. Щоденно ми кричимо про наші успіхи, тоді як вокзали переповнюються біженцями голодуючих республік. Цілими сім'ями жебрачать по містах. І цей жах за всього бажання не приховаєш. За чутками, на Україні засіяно менше, ніж на 50%, а це значить, що знову доведеться голодувати. Я вже пережив один раз весь жах голоду, не можу обійти це питання мовчанкою»⁴⁰.

Ця добірка листів показує, що радянські люди були позбавлені об'єктивної інформації. У двох регіонах СРСР лютував страхітливий голод, який забирав життя десятків (в Україні) і сотень (у Казахстані) тисяч людей. Але ті, хто писав в «Известия», знали тільки про те, з чим стикалися на власні очі. Казах Косунбек писав: «Прошу пояснити, чому у нас такий голод? Люди один одного різати почали і людським м'ясом торгувати стали»⁴¹. Дописувач із Москви нічого не знав про Казахстан і питав редакцію: «Чому УСРР так голодує? Чому інші республіки не знають такого жахливого голоду? Чим пояснити, що хліба нема в хлібородній країні, а в Москві на ринку хліба скільки бажаєш? Чому партія не веде рішучої боротьби з голодом? На Україні багато людей вмирає з голоду, але партія не хоче бачити того, що відбувається з населенням України»⁴².

Українським колгоспникам механізм виникнення їхнього голоду був добре відомий, і вони задавали інші питання, не сподіваючись на відповідь: «Якщо далі триватиме така політика, як у 1931–1932 рр., то вийде, що в одному кінці будете будувати, а в іншому буде розвалюватися. Хіба можна було забрати весь хліб і фураж аж до насіння, щоб потім люди пухли з голоду? Не тільки люди, але й худоба здихає без кормів, поля залишилися незасіяними»⁴³.

Людина з Конотопу обурювалася тим, що центральна газета показує життя в СРСР цілком благополучним: «Я ж проїхав від Одеси до Москви і бачив на всіх станціях України тисячі дітей, опухлих від голоду, які тучами обступали пасажирів. І у вас вистачає нахабства в центральному органі запевнювати когось, що у нас все благополучно!»⁴⁴.

Із 1 січня по 15 липня 1932 р. секретно-політичний відділ ОДПУ нарахував в Україні лише 923 масових виступи проти влади, але зробив висновок, що республіка посідає перше місце серед регіонів СРСР за антирадянськими проявами⁴⁵. Чим пояснити, що селянство, у тому числі українське, так слабо реагувало тепер на ту неможливо тяжку ситуацію, в яку воно потрапляло завдяки діям влади? Масштаби антирадянської активності були набагато меншими, ніж у першому кварталі 1930 р., тоді як дії влади, котра організувала масовий голод – значно тяжчими для селян.

Причина лежить на поверхні: розкуркуленням Кремль за два роки вилучив із села людей із найбільшим протестним потенціалом. Ті, хто залишався, схильні були задовольнитися поступками влади, зробленими у березні 1930 р. Однак сама влада в особі Й.Сталіна та його команди вважала ці поступки не стратегічними, а тактичними.

Хлібозаготівлями 1930–1931 рр. у сільській місцевості СРСР був фізично знищений ринок. У 1919–1920 рр. радянська влада робила спроби знищити ри-

нок законодавчими засобами. Але тоді залишився нелегальний, так званий «чорний» ринок, який задовольняв половину (як повідомляв В.Ленін) потреб громадян радянських республік у продовольстві. У 1930–1931 рр. влада теж активно боролася з ринком за допомогою законодавства, але ця боротьба мала другорядний характер. Ринок був знищений внаслідок того, що держава вилучила з сільської місцевості всі запаси хліба.

Радянський робітничий клас перебував у матеріальній залежності від держави ще з часів націоналізації «командних висот» народного господарства. Селянство потрапило в таку залежність після суцільної колективізації. Але взаємовідносини робітників і селян із «державою-комуною» кардинально різнилися. Робітники одержували заробітку плату, частина якої була натуралізована за допомогою карткової системи. Цим забезпечувалося їх виживання в умовах зростаючих цін на вільному ринку (обсяги якого скорочувалися під впливом забороного законодавства і конфіскації селянської продукції під виглядом заготівель). Колгоспники, на відміну від працівників радгоспів, не одержували заробітної плати від держави. Держава зовсім не прагнула перетворити колгоспи в радгоспи, щоб не збільшувати обсяг фонду заробітної плати. Вона створила ситуацію, за якої колгоспи здавали їй переважну частку виробленої продукції, одержуючи взамін лише ту кількість промтоварів, яку відповідні державні організації мали намір і бажання виділити для сільської місцевості.

Ми вивчали історію колективізації у СРСР, відштовхуючись від подій, що відбулися. Однак треба пам'ятати, що комуністична революція не мала будь-якого відношення до нормального історичного процесу, підвладного об'єктивним законам історії. Вона являла собою спробу силового насадження в суспільстві умоглядних конструкцій, які були сформовані в головах у вождів комуністичної партії. Під час «соціалістичного будівництва» щось народу вдавалося нав'язати, щось не вдавалося. Полеми експерименту була величезна країна, і невдачі експериментаторів позначалися на долі мільйонних мас.

27 червня 1930 р. Й.Сталін у політичному звіті ЦК XVI з'їзду ВКП(б) проголосив тезу, на яку історики досі не звертали уваги: «Переходячи в наступ по всьому фронту, ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, товарообіг і грошове господарство ще залишаються»⁴⁶. Зате сам автор звернув увагу на процитований уривок і при підготовці «Творів» до друку в 1949 р. відредагував його. Змінена теза виглядала так: «Ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, «вільний» товарообіг ще залишається»⁴⁷. Внесені зміни були потрібні, щоб замаскувати ту позицію щодо товарообігу і грошового господарства, яку Й.Сталін займав у 1930–1931 рр. Позиція була, як це зрозуміло, негативістська. Й.Сталін вважав тоді, що побудований соціалізм відрізняється від непу перетворенням товарообігу на продуктообмін і відсутністю грошового господарства. Редагуючи текст, він зняв згадку про грошове господарство і спорядив товарообіг іронічним (у лапках) прикметником «вільний», тобто таким, що не контролюється державою і розвивається за законом попиту і пропозиції.

У 1930 р. з непманським капіталом було покінчено, і кінець непу Й.Сталін пов'язував із перетворенням соціально-економічної природи селянства. Як далеко йшли сталінські плани у цьому відношенні?

Присадибна ділянка і коропа були визнаною державою власністю членів артілі. З ідеологічних причин «державою-комуною» не могла співіснувати з приватною власністю, і тому ця власність була оголошена особистою. Проте від перейменування присадибна ділянка не перестала бути тим, чим вона була об'єктивно. Функціонування колгоспів в артільній формі, по-перше, породжувало вільний (без усяких лапок) ринок; по-друге, утверджувало товарно-грошові відносини між містом і селом; по-третє, зберігало грошове господарство і на селі, і в місті.

Цілком ясно, що Й.Сталін вважав свій відступ у березні 1930 р. тимчасовим. Він не відмовився від втягнення в колгоспи всього селянства, про що й заявив на XVI з'їзді ВКП(б)⁴⁸. Він не відмовився й від політики цілковитого позбавлення селян приватної власності, хоча на цьому з'їзді визначив артільну форму колгоспів основною ланкою колгоспної системи в даний момент⁴⁹. Кінець кінцем, суцільна колективізація починалася під гаслом побудови сільськогосподарської артілі, хоч Кремль насправді прагнув цілком позбавити селян приватної власності. Після цього, як Й.Сталін сподівався, автоматично зникли б вільний товарообіг і грошове господарство.

Такими були тоді загальні уявлення про комунізм, перейменованій у 1921 р. на соціалізм. Перехід у «наступ по всьому фронту» мав гарантувати, як сподівався не тільки Й.Сталін, утвердження комунізму в місті і на селі, тобто створення цілісної комуністичної економіки, цілком позбавленої товарно-грошових відносин і ринку. Це підтверджують думки 28-річного економіста М.Вознесенського, який робив тоді стрімку кар'єру в галузі економічного управління. У 1931 р. він надрукував книгу «Хозрасчёт и планирование на современном этапе», в якій пропонував широко застосувати трудові одиниці (троди), «готуючись до того часу, коли червінці заміняться трудоднями». Прямий соціалістичний облік і контроль у трудових одиницях Вознесенський вважав справою сьогоднішнього дня⁵⁰.

Важко визначити з точністю до одного тижня, коли саме сталася принципова корекція аграрно-селянської політики Кремля. Однак можна сказати з абсолютною точністю, що вона відбулася під впливом боротьби селянства із владою. Боротьба проходила не стільки в активних формах, скільки в пасивних, які не вимагали ні організації, ні координації. Відмова працювати в громадському господарстві колгоспів була стихійною відповіддю селян на конфіскацію їхньої продукції у формі державних хлібозаготівель.

Мабуть, корекція політики щодо селянства відбулася під час XVII конференції ВКП(б), яка тривала з 30 січня до 4 лютого 1932 р. У виступах на конференції завідуючий агітпропом ЦК ВКП(б) О.Стецький і секретар Північно-Кавказького крайкому партії Б.Шеболдаєв називали гроші і торгівлю «пережитками старого суспільства». Однак у доповіді В.Куйбишева і відповідно в резолюції конференції висловлювалася вже переконаність у тому, що на сучасному етапі неможливо замінити торгівлю прямим продуктообміном⁵¹.

Аналізуючи так звані «технологічні» постанови ЦК ВКП(б), ми помічаємо одну важливу деталь: Кремль не робив жодної різниці між колгоспами і радгоспами у справі організації посівної та збиральної компаній, у заходах із догляду за посівами. Крім того, що більш важливо, вироблена у колгоспах продукція фактично вважалася такою ж власністю держави, як продукція радгоспів. Радгоспи навіть так само страждали, як і колгоспи, від бажання держави заготовити максимальну кількість хліба, не рахуючись з інтересами виробництва у новому сільськогосподарському циклі. Але ж між робітниками радгоспів і колгоспниками існувала одна істотна різниця: перші одержували заробітну плату, другі – ні. Виходить, що Й.Сталін вважав достатньою матеріальною компенсацією праці колгоспників у громадському господарстві ту продукцію, яку вони одержували з «подарованої» їм у березні 1930 р. присадибної ділянки. Нерозрізнення колгоспів і радгоспів означало, що «колгоспно-кооперативна» форма власності явочним порядком перетворювалася на державну. Проте ця держава не платила колгоспникам заробітну плату. Мовляв, вистачить вам присадибної ділянки!

Отже, держава не мала наміру взяти селян на утримання. Таку «філософію» Кремля селяни досить рано відчули на власному досвіді. Члени артілі «Незаможник» с.Тишківка Гайсинського району на Уманщині розповіли Г.Петровському (в листі від 25 листопада 1931 р.), що уповноважений із району розпорядив-

ся замість хліба, якого вже не було, забирати картоплю, залишаючи на сім'ю для прогонування не більше 2 пудів. «Він заявив, – говорили вони, – що мужикові дай 5 пуд картоплі і 5 пуд хліба, то він обснується, як павук і нікому нічого не скаже». Але селяни запевняли голову ВУЦВК, що вони не мають наміру мовчати, а шукатимуть вихід, аби не загинути голодною смертю. Вони робили такий висновок: «Краще нехай той загине, хто примушує гинути з голоду працюючу людину»⁵².

Голод, однак, мав одну підступну особливість: він знесилював людину фізично й морально, позбавляв її волі до боротьби. За відсутності депортованих «куркулів» селяни надавали перевагу пристосуванню до існуючої ситуації. Одні з них покидали рідні оселі в пошуках хліба, інші залишалися в селі, сподіваючись, все-таки на державну допомогу. Турбуючись про долю майбутнього урожаю, держава з квітня 1932 р. почала надавати голодуючому з її ласки селу певну допомогу насіннєвим, фуражним і продовольчим зерном.

У збірнику документів, який побачив світло завдяки спеціальній постанові ЦК Компартії України «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів» від 26 січня 1990 р., голоду в першій половині 1932 р. присвячено 69 документів. Зміст майже половини з них (32) стосувався організації продовольчої й насіннєвої допомоги сільському населенню України з боку ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Така кількість документів пояснювалася тим, що допомога надавалася неодноразово невеликими обсягами, а постанови приймалися окремо по кожній області. Наявність великої кількості документів про допомогу створювала враження активної боротьби партійних комітетів із голодом, який із невідомих причин вразив сільську місцевість республіки. Проте друга половина вміщених у збірнику документів про голод у січні–червні 1932 р. давала цілком переконливу відповідь на причину голоду: вилучення по лінії державних заготівель майже всіх хлібних ресурсів.

Усі наведені в збірнику документи адекватно відбивали реальність. Чому ж тоді Й.Сталін забирав усе, а потім децицію повертав? Є тільки одна відповідь на це питання, і вона цілком вкладається в загальну практику комуністичного будівництва в СРСР. У постановці завдань перед промисловістю і сільським господарством хазяїн Кремля керувався одним і тим же методом – «підхльостуванням». У промисловості він схвалював неможливо високі контрольні цифри приросту промислової продукції, змушуючи керівників галузей, директорів підприємств і робітничі колективи тягтися до них з останніх сил. У сільському господарстві він затверджував заготівельні плани, які іноді перевищували зібраний урожай, щоб взяти максимум можливого. Смерть десятків тисяч селян від голоду була для Й.Сталіна єдиним переконливим свідченням того, що заготівельники попрацювали добросовісно.

Та й то Й.Сталін підозрював заготівельників у тому, що вони некваліфіковано, за принципом зрівнялівки, без врахування становища у кожному окремому районі розклали план по районах і колгоспах. «В результаті цього *механічно-зрівнялівського* ставлення до справи, – писав він Кагановичу у Кремль 18 червня 1932 р., – вийшла кричуща неадаптивність, через що на Україні, незважаючи на непоганий урожай, ряд *урожайних* районів опинився в стані *розорення й голоду*»⁵³. Тобто, навіть у середині червня він вважав, що невідомій кількості інших районів вдалося приховати від держави певну частину своїх хлібних ресурсів.

16 лютого В.Молотов і Й.Сталін підписали постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б), в якій зобов'язали всі партійні, радянські і колгоспні організації «негайно взятися за справу утворення колгоспних насіннєвих фондів». Ці фонди мали бути утворені безпосередньо в регіонах, зокрема, в УСРР – 60 млн. пудів. Східним регіонам, які 1931 р. постраждали від посухи, держава надавала на-

сінневу і продовольчу позички в розмірі 53,5 млн. пудів. Україна була з добрим врожаєм, і насінневий фонд мусила поповнити з власних ресурсів⁵⁴.

Одночасно Й.Сталін через ЦК КП(б)У звернувся з телеграмою до райпарткомів. У телеграмі він рекомендував для утворення колгоспних насінневих фондів використати «практику громадських самозобов'язань, яка себе добре зарекомендувала на досвіді Середньої і Нижньої Волги». Мова йшла про утворення бригад по збиранню насіння до розмірів, які забезпечували виконання у повному обсязі посівного плану. Бригади повинні були виявляти колгоспи, які мали запас зерна, щоб спрямувати його на допомогу сусідам, а також окремих колгоспників та односібників, у яких можна було б узяти зерно на позичковій основі для поповнення колгоспних фондів⁵⁵.

Наступного дня С.Косіор і В.Чубар звернулися з директивним листом до партійних комітетів і виконкомів рад із роз'ясненням основних вимог сталінської телеграми. Вони підтвердили, що не може бути й мови про відпуск насіння для України з централізованих фондів, оскільки в республіці є всі можливості мобілізувати насінневі фонди за рахунок місцевих ресурсів. Вони визнали також, що у розпорядженні ЦК КП(б)У і РНК УСРР нема власних зернових ресурсів, а тому запропонували «припинити які б то не було розмови про насінневу допомогу з центру і всю увагу партійних організацій колгоспів і радгоспів спрямувати на те, щоб здобути насіння на місці, на організацію взаємодопомоги окремим колгоспам, у яких справді не вистачає насіння»⁵⁶.

Можливо, рекомендована Й.Сталіним «практика громадських самозобов'язань» для утворення колгоспних насінневих фондів спрацьовувала на Волзі. Але в Україні заготівельники під керівництвом В.Молотова так добре працювали, що місцевих ресурсів хліба не залишилося. Однак на початку третьої декади лютого тиск на селян подвоївся: до заготівель у рахунок державного плану, які не припинялися з літа 1931 р., долучалася кампанія з утворення колгоспних насінневих фондів.

Слід віддати належне позиції Г.Петровського, який після 23 лютого (лист не датований) офіційно звернувся до С.Косіора з пропозицією підготувати записку для ЦК ВКП(б). У ній голова ВУЦВК пропонував використати наявні в політбюро ЦК КП(б)У матеріали щодо продовольчого становища у сільській місцевості усіх п'яти утворених на той час областей України. Петровський вважав, що треба просити ЦК ВКП(б) схвалити постанову про припинення хлібозаготівель і відновлення вільної торгівлі хлібом. Голова ВУЦВК просив також звернути особливу увагу на голодуючих дітей і вжити заходів для надання їм продовольчої допомоги з централізованих ресурсів. Нарешті, пропонувалося дозволити заготівельникам здійснювати децентралізовані заготівлі хліба за підвищеними цінами в більш благополучних районах із метою надання допомоги важким щодо продовольчого стану районам⁵⁷.

Невідомо, в якій формі С.Косіор довів до Й.Сталіна те, що пропонував Г.Петровський. Але генсек ЦК КП(б)У дістав можливість звернутися 6 березня до партійних комітетів республіки з повідомленням про припинення хлібозаготівельної кампанії. Усі зусилля партійних організацій повинні були зосередитися на збиранні посівматеріалу. Уповноважені з хлібозаготівель поверталися на постійне місце роботи⁵⁸.

18 березня політбюро ЦК КП(б)У з власної ініціативи передало Зінов'євську 1000 пудів хліба і Молдавській автономії 1000 тонн кукурудзи на харчування колгоспників. Обсяги допомоги були мізерні, запевнення С.Косіора про відсутність у керівників республіки власних продовольчих ресурсів не розходилися з правдою. У постанові по Зінов'євську містилася знаменна фраза: «запропонувати обкому відрядити спеціальних товаришів для організації цієї допомоги, не надаючи їй широкого розголосу»⁵⁹. Усунуті від реальної влади союзними

відомствами, українські керівники боялися, що голодуючі райони скористаються прецедентом і кинуться до них по допомогу.

Кремль підключився тільки з 21 березня, і це була спочатку тільки виробнича допомога: трактори для МТС, насіння для радгоспів. Тим часом керівники областей бомбардували Харків вимогами надання продовольчої допомоги. Секретар Одеського обкому КП(б)У М.Майоров у листі від 3 квітня запевняв С.Косіора, що становище в Новомиргородському районі аналогічне Зінов'євському і просив для області допомогу в 2 тис. пудів хліба на місяць. Розповідаючи про голодуюче молдавське село Мартоноца, він знайшов нову форму контрреволюційної роботи куркульства: трупи померлих по декілька днів залишалися незакопаними⁶⁰. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло лист і обмежилося однократною допомогою в 1000 пудів хліба⁶¹.

19 квітня союзні відомства уперше погодилися виділити зі своїх резервів на території України 3 тис. тонн проса на харчування колгоспників⁶². Витратити недоторканий фонд на поточні потреби, хай навіть на рятування селян від голодної смерті, Й.Сталін не бажав. Тим часом виявилось, що інших резервів не існувало і в союзному центрі.

У кінці квітня й на початку травня Наркомат зовнішньої торгівлі СРСР дістав розпорядження повернути з портів 15 тис. тонн кукурудзи і 2 тис. тонн пшениці. Знята з експорту кукурудза і пшениця передавалася Україні. У Китаї, Персії і Канаді для Комітету заготівель було закуплено 9,5 млн. пудів зерна. Це дало можливість припинити вивіз хліба з України в Закавказзя і перекинути 4 млн. пудів зерна з ЦЧО в УСРР⁶³. У кінці травня за дорученням політбюро ЦК ВКП(б) до надання продовольчої підключилися трести й об'єднання союзних відомств (здебільшого розташовані в самій Україні), після чого голодуючі почали одержувати консерви, крупи, тюльку та інші продукти.

15 червня Й.Сталін роздратовано написав Л.Кагановичу: «На мою думку, Україні дали більше, ніж треба. Давати ще хліб непотрібно і нема звідки»⁶⁴. 23 червня політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення припинити завіз хліба в Україну⁶⁵. Визрівав новий урожай, і Кремль починав готуватися до чергової заготівельної кампанії.

Ми можемо губитися у здогадках, не знаходячи документального підтвердження, чому Кремль встановлював УСРР більш напружені плани, ніж іншим хлібовиробним регіонам. Але тактику «підхльостування» у визначенні обсягу хлібозаготівель Й.Сталін застосовував у всіх регіонах. Внаслідок цього держава спочатку вивозила з колгоспів і радгоспів усі зернові фонди, а потім певну частину вивезеного повертала назад, здебільшого у позичковій формі.

Відповідь на те, чому підвищені хлібозаготівельні плани «вбивалися» в Україні з особливою лютістю, може бути обґрунтована документально, але на матеріалі другої половини 1932 р. Проте ці документи мають зворотну силу хоча б тому, що основні дійові особи – ті ж самі: Й.Сталін, проти волі якого вже ніхто не міг іти у вищих сферах державної партії, і В.Молотов, який керував хлібозаготівлями в Україні на переламі 1931–1932 рр. і в осінньо-зимові місяці 1932 р. Відповідь полягає в тому, що УСРР вкупі з її компартійно-радянською верхівкою завжди була на підозрі у генсека ЦК ВКП(б).

«Особливе» ставлення до УСРР під час заготівель з урожаю 1931 р. мало своїм наслідком те, що в республіці спалахнув голод, якого не було в інших хлібовиробних регіонах. Воно проявилось також під час ліквідації наслідків голоду. Допомога Україні виявилася дуже помірною. Комітет заготівель при РПО СРСР у першій половині 1932 р. надав регіонам 107 млн. пудів насінневої і продовольчої допомоги (насінневої – 81, продовольчої – 26 млн. пудів), у тому числі 80,5 млн. пудів – у позичковій формі. УСРР, зокрема, одержала 13,1 млн. пудів допомоги, із них 9,5 млн. – насінневої і 3,6 млн. пудів – про-

довольчої. Із цієї кількості колгоспи одержали 8,8 млн. пудів хліба, а радгоспи – 4,3 млн. пудів⁶⁶.

Наведені факти чудово характеризують жорстко-прагматичний підхід Й.Сталіна до викликаного ним же голоду в колгоспному селі. На короткий час він пішов навіть на скорочення хлібного експорту й закупівлю хліба за кордоном. Але це було зроблено заради рятування посівної кампанії, а не людей.

Й.Сталін дуже повільно переконувався в тому, що колгоспи повинні мати в радянській командній економіці автономний статус. Поступовість формування нових поглядів на місце колгоспів у радянській економіці проявлялася в тому, що економічна криза 1931–1932 рр., яка супроводжувалася голодуванням селянства хлібовиробних регіонів, ще не переконала сталінську команду в Кремлі відмовитися від продрозкладки і вважати вироблену недержавними підприємствами продукцію їхньою власністю. Хлібозаготівельний план з урожаю 1932 р. формувався на попередніх засадах. Держава не бажала вступати у податкові відносини з сільськогосподарськими артілями як юридичними особами. Вона продовжувала вважати колгоспні поставки хліба самій собі «першою заповіддю» колгоспників. Проте критична ситуація в селі змусила державу розв'язати на користь селянства проблему корови – головної продуктивної ланки присадибного господарства.

Проблема, яка здавалася нібито розв'язаною ще у березні 1930 р., знову поставила під час завершення суцільної колективізації у 1931 р. У Кремлі поставили завдання створити на селі «соціалістичний» сектор, який взяв би на себе постачання місту не тільки хліба, але й м'ясомолочної продукції. Це означало, що у створюваних у ході суцільної колективізації артілях треба було організовувати товарні молочні ферми. Виконуючи вказівки вищого партійного керівництва, червневий (1931 р.) пленум ЦК КП(б)У поставив на порядок денний питання «Про стан і розвиток тваринництва в радгоспах і колгоспах». Планувалося до кінця 1931 р. довести поголів'я корів у радгоспах до 251 тис., у колгоспах – до 600 тис., у тому числі на молочних фермах – до 150 тис.⁶⁷

Тут знову слід звернути увагу на те, що партійне керівництво ставило на одну дошку колгоспи і радгоспи у справі створення молочних ферм. Виходило так, що колгоспи повинні були практично безплатно, мабуть, на засадах «другої заповіді» поставляти державним заготівельним органам м'ясомолочну продукцію.

Такий підхід виказував елементарну економічну неграмотність сталінської команди в Кремлі. Товарні молочні ферми в колгоспах утворювалися за рахунок усупільнення селянської продуктивної худоби. Ще можна було сподіватися на те, що колгоспники вирощуватимуть хліб для держави в обмін на дозвіл господарювати на своїй присадибній ділянці. Але на що в Кремлі сподівалися, забираючи у селян останню корову?! Адже ніхто селянам не збирався виплачувати за роботу в громадському господарстві колгоспу заробітну плату.

Зобов'язуючи партійні комітети виконувати негласну сталінську директиву, червневий (1931 р.) пленум ЦК КП(б)У у формі критики сучасного стану речей констатував цілком незадовільне використання ініціативи самих колгоспників щодо усупільнення продуктивної худоби, особливо молодняка⁶⁸. Це був недвозначний натяк на те, щоб натискувати на селянство у справі створення товарних молочних ферм. Місцева влада зрозуміла натяк і протягом півроку спроби переведення корів колгоспників у колгоспне стадо відбувалися безперервно і в різних формах.

Хвиля примусових усупільнень призвела до серйозного загострення обстановки на селі. Ставало цілком ясно, що без корови-годувальниці селяни у громадському господарстві просто не працюватимуть. Й.Сталін відчув, що треба відступити. 26 березня 1932 р. ЦК ВКП(б) спеціальною постановою «Про примусове усупільнення худоби» засудив практику усупільнення корів і проголо-

сив: «Завдання партії полягає в тому, щоб у кожного колгоспника були своя корова, дрібна худоба, птиця. Дальше розширення й розвиток колгоспних ферм повинно йти лише шляхом вирощування фермами молодняка або закупівлі ними худоби»⁶⁹.

У документі вказувалося також на необхідність сприяти колгоспникам, які не мали великої рогатої або дрібної худоби, у купівлі і вирощуванні молодняка для особистих потреб. Напруження вдалося зняти, і Й.Сталін у січні 1933 р. так оцінив цей епізод: «У Радянської влади було в недавньому минулому мале неперозуміння з колгоспницями. Справа йшла про корів. Але тепер справа з коровою уладнана, і неперозуміння відпало. Ми добились того, що у більшості колгоспників уже є по корові на двір. Мине ще рік, два, і ви не знайдете жодного колгоспника, у якого не було б своєї корови»⁷⁰.

Й.Сталін виявив зайвий оптимізм (третина господарств колгоспників залишалася в Україні безкорівною, навіть у 1936 р.)⁷¹, але не в цьому справа. Постанова ЦК ВКП(б) від 26 березня 1932 р. утверджувала право продажу колгоспами засобів виробництва (у даному разі – молочної худоби) членам колгоспу і, відповідно, право купівлі колгоспом худоби у колгоспників. Цим самим визнавався існуючий реально факт відчуження колгоспників від зосереджених у громадському господарстві засобів виробництва. Право купівлі-продажу означало як визнання автономності колгоспного ладу в системі командної економіки, так і визнання неможливості існування колгоспного виробництва у нетоварній формі. Від цього вже залишався один крок до відмови будувати взаємовідносини між містом і селом на засадах продрозкладки, яка стала причиною глибокої кризи колгоспного ладу в момент його утворення. Й.Сталін, як уже зазначалося, не зробив цього кроку. Але з метою зменшення напруги в селі була прийнята постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 6 травня 1932 р. «Про план хлібозаготівель з урожаю 1932 р. і розгортання колгоспної торгівлі хлібом». У постанові визнавалося доцільним «після закінчення виконання цього хлібозаготівельного плану й утворення насінневих фондів, тобто з 15 січня 1933 р. надати колгоспам і колгоспникам цілковиту можливість безперешкодного продажу лишків свого хліба на свій розсуд як на базарах і ринках, так і у своїх колгоспних лавках». Торгівля м'ясом і м'ясопродуктами дозволялася після виконання плану державних поставок за постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 10 травня 1932 р. «Про план скотозаготівель і про м'ясну торгівлю колгоспників та одноосібних трудящих селян»⁷².

Славнозвісна постанова про «колгоспну торгівлю» була насправді дозволом на існування вільного ринку за цінами попиту і пропозиції (у назві другої постанови серед учасників торгівлі вже фігурували одноосібники).

Є документ, який показує, чим керувалася сталінська команда, запроваджуючи «колгоспну торгівлю». Це – схема промови, з якою Л.Каганович виступив на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 29 грудня 1932 р. Чорнові записи уперше були опубліковані В.Васильєвим і Ю.Шаповалом у 2001 р. Стосовно «колгоспної торгівлі» в записнику Л.Кагановича маємо такий текст (без пунктуації й зі скороченнями, які легко зрозуміти):

«Что руководило нами при объявлении колхозной торговли

- 1) чтобы лучше сеяли
- 2) успокоить бушевавш украинск мужика
- 3) доходность
- 4) коль скоро колхозы нерентабельны, дать доходы кроме трудовней!

Зацепить за интерес, дать ему кроме общ доли, дать дополнительные источники»⁷³.

Селяни могли «краще сіяти» (тобто сіяти, доглядати за посівами та збирати хліб) тільки в одному випадку: коли вони були б упевнені, що держава задо-

вольнитися частиною вирощеного врожаю, а не присвоюватиме собі все. Ця нехитра істина вже була підтверджена відмовою В.Леніна від продрозкладки і переходом у 1921 р. на податкові відносини з селом. Тоді це означало, що після розрахунку з державою селянин міг на свій розсуд розпоряджатися частиною врожаю, яка залишилася у нього, у тому числі продавати її на вільному ринку.

«Колгоспна торгівля» означала, що колгоспи могли продавати на ринку те, що у них залишилося після розрахунків із державою. Виручку вони могли витрачати на внутрішні потреби, у тому числі на розподіл між колгоспниками у вигляді грошової частини трудодня. Торгівля означала також, що колгоспники могли продавати на ринку частину продукції, яку одержували на зароблені трудодні у натуральному вигляді. В обох випадках виручка за реалізовану на ринку продукцію була не додатковим доходом – окрім трудоднів, окрім громадської частки, як твердив Л.Каганович, а перетворенням зароблених селянами трудоднів із натуральної у грошову форму. Колгоспи, як визнавав Л.Каганович, були нерентабельні. Він тільки не додавав, що відсутність доходів була наслідком закупівлі у колгоспів продукції державою за символічними цінами.

Важливо було тільки одне: щоб у колгоспів залишався хліб після виконання державного плану. В іншому випадку вони не могли розраховуватися з колгоспниками по трудоднях. Якраз такої впевненості у трудівників сільського господарства не було, і вони не поспішали радіти. Навесні 1932 р. ніхто не знав, скільки ресурсів для вільної торгівлі залишиться у колгоспів і колгоспників після виконання державних зобов'язань. Усі розуміли, що постанова з відстроченим на сім місяців строком дії може мати лише пропагандистське значення.

Із метою приглушення «гострих настроїв» серед голодуючого селянства влада зробила два політичні кроки.

По-перше, була скасована третя депортація «куркульства». 13 квітня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) вирішило провести чистку колгоспів і виселити від 30 до 35 тис. селянських сімей у віддалені регіони СРСР⁷⁴. 4 травня був затверджений план операції ОДПУ по регіонах виселення і вселення: 38300 сімей по СРСР у цілому, у тому числі по УСРР – 6 тис. сімей, які підлягали виселенню на Урал; депортація здійснювалася у травні⁷⁵. Однак 16 травня політбюро ЦК ВКП(б) дало відбій і запропонувало чекістам «окремі контрреволюційні злісні елементи на селі вилучати в порядку індивідуального арешту»⁷⁶.

По-друге, із метою перемикання селянського гніву за нищівні хлібозаготівлі з партійних комітетів високого рангу на «низовку» була організована так звана «Драбівська справа». За «перекручення» партійної політики в галузі хлібозаготівель ЦК КП(б)У розпорядився заарештувати всю керівну верхівку Драбівського району – секретаря райпарткому, голову райвиконкому, голову РК РСІ, голову райпрофради, начальника міліції, народного суддю, уповноважених по хлібозаготівлях, голів сільрад і колгоспів, усього 33 особи. Після закінчення слідства політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову, в якій вказувалося: «в хлібозаготівельній кампанії 1931 р. районні керівні партійні та радянські органи брутально викривляли політику партії, підмінили в боротьбі за хліб масово-політичну роботу серед колгоспників, одноосібників – незаможників і середняків голим адмініструванням і самоуправством, вдалися в ряді сіл до куркульського провокаційного знуцання над селянством»⁷⁷. Більшість підсудних була засуджена до різних строків тюремного ув'язнення (максимум – 5 років). Робота виїзної сесії Верховного суду УСРР у Драбові 18–30 червня 1932 р. широко висвітлювалася засобами масової інформації.

Хлібозаготівельна кампанія з урожаю 1932 р. здійснювалася, як і попередня, на засадах продрозкладки. Це призвело до дальшого руйнування продуктивних сил у сільському господарстві. Намагаючись попередити стихійний спалах антирадянських виступів в Україні, який за своїми масштабами багатократно

перевищив би виступи на початку 1930 р., Й.Сталін у січні 1933 р. вилучив під виглядом натурального штрафування за борги по хлібозаготівлях усі продовольчі запаси у селянських садибах. Саме це послужило причиною страхітливого Голодомору. Разом із тим сталінська команда в Кремлі визнала, нарешті, необхідність відмовитися від продрозкладки у відносинах між містом і селом. За колгоспами було визнане право власності на вироблювану ними продукцію. 19 січня РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна на державі колгоспами та одноосібними господарствами».

Податковий характер хлібопоставок означав, що вирощене понад обсяг зобов'язань перед державою зерно належить тільки колгоспникам і мусить використовуватися ними на власний розсуд. Те, що колгоспникам було завчасно відомо, скільки зерна вони повинні відвантажити державі за обов'язковими поставками і як плату за послуги МТС, створювало заінтересованість у результатах колективного господарювання.

Отже, у січні 1933 р. колгоспи набули того вигляду, в якому ми їх знаємо. Одним своїм обличчям (громадським господарством) вони оберталися до державного сектору економіки, а іншим (присадибним господарством колгоспників) – до вільного ринку. У Радянському Союзі завдяки цьому збереглися товарно-грошові відносини.

¹ Сталін Й. Твори. – Т.13. – К., 1951. – С.221.

² XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – Москва; Ленинград, 1930. – С.168.

³ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.388.

⁴ Там само. – С.389.

⁵ Там само.

⁶ Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. – Москва, 1963. – С.196.

⁷ Історія колективізації сільського господарства УРСР. – Т.3. – К., 1971. – С.37.

⁸ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С.393.

⁹ Більшовик України. – 1931. – №11–12. – С.25.

¹⁰ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С.230.

¹¹ Кондрашин В.В. Голод 1932–1933 годов в российской деревне. – Пенза, 2003. – С.72–73.

¹² Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. – Москва, 2001. – Т.3. – С.217, 218.

¹³ Там же. – С.222.

¹⁴ Кондрашин В.В. Голод 1932–1933 годов в российской деревне. – С.74–75.

¹⁵ Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.227.

¹⁶ Там же. – С.228–230.

¹⁷ Там же. – С.239–240.

¹⁸ Там же. – С.279.

¹⁹ Партактивіст (Харків). – 1932. – №9. – С.2.

²⁰ Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.363–365.

²¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.153.

²² Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.389–390.

²³ Там же. – С.389.

²⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.184.

²⁵ Там само. – С.148.

²⁶ Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.318.

²⁷ Там же. – С.420.

²⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.187–188.

²⁹ Командири великого голоду. – К., 2000. – С.226–227.

³⁰ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – Москва, 2001. – С.179.

³¹ Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.420.

- ³² Там же. – С.427.
- ³³ Там же. – С.312.
- ³⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.135.
- ³⁵ Там само. – С.167.
- ³⁶ Сталин и Каганович. Переписка, 1931–1936 гг. – С.239.
- ³⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.149–150.
- ³⁸ Там само. – С.152.
- ³⁹ Там само. – С.185.
- ⁴⁰ Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.407.
- ⁴¹ Там же. – С.408.
- ⁴² Там же.
- ⁴³ Там же. – С.410.
- ⁴⁴ Там же. – С.409.
- ⁴⁵ Там же. – С.421.
- ⁴⁶ XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – Москва; Ленинград, 1930. – С.37.
- ⁴⁷ Сталин И. Сочинения. – Т.12. – С.307.
- ⁴⁸ Там же. – С.285–290.
- ⁴⁹ Там же. – С.286.
- ⁵⁰ Вознесенский Н.А. Хозрасчёт и планирование на современном этапе. – Детское Село, 1931. – С.12, 16.
- ⁵¹ XVII конференция ВКП(б). Стенографический отчет. – Москва, 1932. – С.180, 193, 211.
- ⁵² Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. – К., 1992. – С.366.
- ⁵³ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С.179.
- ⁵⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.115–116.
- ⁵⁵ Там само. – С.118.
- ⁵⁶ Там само. – С.119.
- ⁵⁷ Там само. – С.121.
- ⁵⁸ Там само. – С.123.
- ⁵⁹ Там само. – С.134.
- ⁶⁰ Там само. – С.144.
- ⁶¹ Там само. – С.145.
- ⁶² Там само. – С.146.
- ⁶³ Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.362–363, 365.
- ⁶⁴ Сталин и Каганович. Переписка, 1931–1936. – С.169.
- ⁶⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.190.
- ⁶⁶ Командири великого голоду. – С.216.
- ⁶⁷ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.183.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.298.
- ⁷⁰ Сталин И. Твори. – Т.13. – К., 1951. – С.251.
- ⁷¹ Ткач Н.І. За ленінським кооперативним планом. – К., 1970. – С.136.
- ⁷² Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.910.
- ⁷³ Командири великого голоду. – С.337–338.
- ⁷⁴ Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.357.
- ⁷⁵ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С.428.
- ⁷⁶ Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.367.
- ⁷⁷ Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 2005. – С.391.

The article analyses the famine in Ukraine, which occurred from the end of 1931 till the middle of 1932. About 150 thousand peasants became the victims of the famine. Unlike the forced starvation of 1933, caused by the confiscation of all peasant food stocks, the famine of 1932 was the result of excessive grain procurements from the harvest of 1931.